

מחקרים וקבצים

□ יוסף שטרית, השירה הערבית-יהודית שבכתב בצפון אפריקה – עיונים פואטיים, לשוניים ותרבותיים, ירושלים תשנ"ד, הוצאת משגב ירושלים המכון לחקר מורשת יהדות ספרד והמזרח, 402 עמודים.

חיבור זה הוא פרוז של מפעל רב-שנים על השירה הערבית-יהודית שהיתה בשימושן של הקהילות היהודיות בצפון אפריקה מאז המאה ה־ט"ז ועד ימינו. במסגרת המפעל מתוכננים חיבורים שיהיו המשך לכרך זה. הכרכים המתוכננים יציגו את שירי הצדיקים והקדושים, את השירה האפית והדתית המאוחרת של יהודי צפון אפריקה וכן את השירה בעל-פה של נשים יהודיות יוצאות מרוקו. קל לעמוד על חשיבותו של מפעל זה אם זוכרים ששירה ערבית-יהודית אינה תופעה חדשה, ויש הוכחות לקיומה בקרב קהילות ישראל בעולם המוסלמי כבר בימים קדומים, כך, למשל, שירים ערביים-יהודיים נמצאים בכתב-יד הוויטקן 411, הכולל שירי חול הממשיכים בחלקם את מסורת השירה הערבית של ימי הביניים בספרד ובצפון אפריקה. ברם רק מהמאה ה־י"ז אנו מתוודעים גם לשמותיהם של משוררים עבריים שכתבו שירים בערבית-יהודית או שירים דו-לשוניים לצד שיריהם העבריים. דומה שבמאה ה־י"ט התנתקה שירה זו בחלקה מהשירה העברית ובצפון אפריקה ניתן כבר למצוא משוררים הכותבים בערבית-יהודית בלבד. מן הראוי לציין שלשירה זו חשיבות רבה אף להבנת חיי החברה, המשפחה וחיי היום-יום של יהדות צפון-אפריקה, שכן מסוף המאה ה־י"ט חדרו לשירה זו, שתחום נושאה לא הוצר, נושאים חדשים עקב פתיחותם של המשוררים לתימטיקה ולסוגות שיריות מוסלמיות שלא טופלו עד אז בשירה היהודית. בין נושאים אלו נמצא את העניינים שבינו לבינה, שהיוו את עיקרה של שירת הנשים, אך נעדרו מהיצירה המקורית של הגברים. מכל מקום מאז ואילך השירה הערבית-יהודית, הן זו שבכתב והן זו שנשמרה רק בעל-פה, תופסת מקום לא-מבוטל בעשייה השירית של יהדות צפון-אפריקה. מפעל זה שם לו למטרה הן 'לאתר ולרשום את מכלול היצירה השירית בערבית-יהודית', והן 'לבדוק את היקפה של יצירה זאת, לחקור את מבניה הפואטיים והלשוניים ולפרסם את קורפוס השירים המרכיב אותה'. בספר שלפנינו מיוצגות שתי סוגות מרכזיות של שירה זו: השירה הדתית-תרבותית, שאינה שונה בנושאה משירת ספרד והכוללת שירי שבח, תפילה ובקשה, שירי גלות וגאולה ושירים לייטורגיים ופארה-ליטורגיים שונים, ושירת ה'מטרוז', הכוללת שירים דו-לשוניים בעלי מבנים מגוונים של שילוב העברית והערבית-היהודית בטקסט השירי. החיבור שלפנינו כולל פרקים תיאורטיים-פרשניים ופרקים דסקרפטיביים שעניינם הסוגות השונות, המרכיבות שירה זו. אחת מההנחות שהנחו את מחברו של הספר היא שאין לנתק את חקר ההיבטים השונים של השירה מהצמדות לנוסחי השיר השונים, לפיכך נמצא במחקר שלפנינו את מירב הפרטים הביבליוגרפיים הנוגעים לשירים המוצגים בו.

□ יוסף תדגי, הספר והדפוס העברי בפאס, ירושלים תשנ"ד, מכון בן-צבי לחקר קהילות ישראל במזרח, VII + 213 עמודים.

כתיב-דפוס פעלו בצפון-אפריקה רק בתקופה מאוחרת, על-כן כתיב-יד מרוכבים מאת מחברים יהודים כאזור זה הלכו לאיבוד ומיעוטם נדפסו בארצות אחרות. בפאס פעל דפוס עברי עת קצרה בשנות 1515-1522, וידועים 9 ספרים שנדפסו בו, ונתחדש במאה העשרים. בספר שלפנינו מובאת רשימה מפורטת של 71 ספרים ותוכרות ו־124 דפים בודדים שנדפסו בפאס בשנות 1926-1984.

לביבליוגראפיה זו מקדים תדגי דיון בהבטים היסטוריים הקשורים בספרים ובעיסוק בהם, כמו: יחסם של חכמי מארוקו לחיבור ספרים, גורל כתיב-היד שחיברו, ספריהם שיצאו לאור מחוץ לפאס ועוד.

□ שולמית אליצור, משה דוד הר, אביגדור שנאן וגרשון שקד (קיבצו), כנסת עזרא, ספרות וחיים בבית הכנסת – אסופת מחקרים מוגשת לעזרא פליישר, ירושלים תשנ"ה, הוצאת יד יצחק בן צבי ומכון בן צבי לחקר קהילות ישראל במזרח, 392 עמודים.

המאמרים שחונסו לאסופה זו לכבוד פרופ' עזרא פליישר עוסקים בחיי הרוח בבית הכנסת

במרוצת הדורות. הספר חולק לארבעה מדורים. המדור הראשון הוקדש לנושא המהווה את מרכז הפעילות בבית הכנסת – התפילה. פותח את המדור דוד פלוסר העוסק בגילוי שורשיה של תפילת הימים הנוראים במגילה מקומראן. אחריו מופיעים מאמרים העוסקים בעריכתם של הסיידורים הקדומים במנהגי ונוסחי תפילה (ירחמיאל ברודי, נפתלי וידר, מרדכי עקיבא פרידמן), ובמושג כוונת הלב במשנתו של הרמב"ם (יצחק טברסקי). המדור השני יחד לקריאת התורה. נמצא בו השוואה בין הדרשה בבית הכנסת לדרשה בתיאטראות ההלניסטיים (משה דוד הר). בחינת מקומה של דרשת 'הפירקא' בבבל, וניתוח דרשה מטיפוס תנחומא-ילמדנו (ישעיהו גפני ויעקב אלבוים). חותם את המדור בירור משמעותם הליטורגית של דפוסי תרגום עתיקים (אביגדור שניאן). במדור השלישי, המוקדש לפיוט, מאמר הבוחן את היחסים בין הפייטן לקהל המתפללים בבית הכנסת (שולמית אליצור); מאמר המוקדש לחקר הליטורגיות והפיוטים של אבלי ציון הקראים תוך שחזורם (חגי בן-שמאי); כן נמצא בו את מאמריהם של יוסף טובי, המתחקה אחרי יחסו של סעדיה גאון אל הפיוט, טובה בארי, שמאמרה עוקב אחרי כמה דורות רצופים של פייטנים בני משפחה אחת בבבל, וש"ק רייף המקדיש את מאמרו לפיוט העתיק 'ואילו פינר'. מנחם שמלצר ואברהם גרוסמן, החותמים מדור זה, מייחדים את מאמריהם לשני מרכזים יהודים חשובים אחרים: הראשון לשירת הקודש בספרד, והשני לפרשנות הפיוט באשכנז. המדור האחרון מתמקד בחיי בית הכנסת ובמנהגים השונים שנוקמו סביבו. המדור פותח בסקירת בני הכנסת השונים שנוכרו בגניזה (משה גיל), וממשיך בחיפוש שורשי מנהג עיכוב התפילה והצעקה ובירור מהותו של היחס אל בית הכנסת כמקום מקודש (מנחם בן-ששון, ישראל תא-שמע). את המדור חותם צורר שירים שנכתבו לכבוד חנוכת בתי כנסת באיטליה ובהולנד על סף העת החדשה (דבורה ברגמן). מספיק בציון מאמריהם של מנחם בן-ששון, טובה בארי, חגי בן-שמאי ומשה גיל כדי לרמוז על חשיבותה של אסופה זו לחקר מורשת ישראל בקהילות המזרח. מאחר שלפנינו ספר שהוקדש לבעל יובל, שתחומי מחקריו רחבים ביותר, צורפה לספר רשימת פרסומיו שאף היא כלי נושא ברכה.

□ חיים בינארט, גירוש ספרד, ירושלים תשנ"ה, הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, 562 עמודים.

פרופ' חיים בינארט נותן כאן מונוגרפיה מקיפה על גירוש היהודים מספרד ב-1492 לכל היבטיו. לדברי המחבר בהקדמתו: 'פתחתי בכירור גישת הכתר של קסטיליה ואראגוניה שנתאחדו, לפתרון שאלת האנוסים וקיומם בצד קהילות ישראל וההחלטה שגמלה בלבם של השליטים לגרש את היהודים, שהם לכאורה הגורם שבגללם אין האנוסים זונחים את דת אבותיהם. מכאן נבע צו הגירוש, שבחנתי את תכנו ומבנהו. כתוצאה ממנו חוסלו הרכוש הציבורי היהודי והאשראי היהודי-הנוצרי על פרטיהם. להלן באו הפרקים על קיום צו הגירוש וההתארגנות ליציאה בדרכי יבשה וים; הברחות רכוש; שיבה והמרת דת. אל אלה צרפתי שני פרקים על בתי-אב מיוחדים; בית אברהם סניור ובית יצחק אברבנאל. לשם השלמת התיאור הבאתי תגובות אישים ומגורשים על הגורל שפקד אותם'.

המחקר מבוסס על תיעוד ארכיוני רב שרק חלקו נתפרסם עד כה.

A. Gross, *Iberian Jewry from Twilight to Dawn — The World of Rabbi Abraham Saba*, E.J. Brill, Leiden 1995, 21 + IX pp. □

ר' אברהם סבע חווה את גירוש ספרד על כשרו. מספרד נדד לפורטוגל, ומשם המשיך לצפון אפריקה, ובה שהה בפאס, בתלמסאן ובמקומות אחרים. הגותו של סבע היא אפוא בגדר ראי של התרבויות השונות שפרחו במעבר בין המאה ה-15 וה-16. ספרו של אברהם גרוס מציג ומנתח את אישיותו והגותו של סבע בשני תחומים עיקריים: (א) אופני היצירה הרוחנית. בשני פרקים (2-3) נסקרים פרשנותו של סבע למקרא, ואופייה הקבלי של יצירתו. (ב) הגותו ההיסטורית וההיסטוריוסופית של סבע. בשלושה פרקים (4-6) למד הקורא על הביקורת החברתית והדתית בכתבי סבע, על משמעותה של ההיסטוריה ועל ההגות המשיחית. לפרקים אלה קדם פרק ביו-ביבליוגרפי על סבע, ובכך נמצא הקורא למד לא רק על האיש, אלא על התקופה כולה.

Paul Wexler, *The Ashkenazic Jews: A Slavo-Turkic People in Search of a Jewish Identity*, Columbus 1993, Slavica Publishers, 306 pp. □

הספר מציע לראות ביהודים האשכנזים צאצאים של עמים סלאביים ותורכיים שהצטרפו לעם היהודי במהלך האלף הראשון לספחה"נ. הוא מתבסס על ניתוח בלשני של מקורות היידיש – שלטענת המחבר היא שפה סלאבית בלבוש גרמני – וכן בחינת מנהגים מיוחדים לעדה האשכנזית שאת מקורם הוא מוצא בקרב העמים הסלאביים במזרח אירופה ובמיוחד הסורבים (שבט סלאבי במזרח גרמניה) והפולאביאנים.

מקורות

□ אפרים יעקב (מהדיר, מתקין ומביא לדפוס), מעיל קטן, פירוש לספר מעיל שמואל לרבי שמואל דוד אוטולונגי מאת מרי יחיא צאלח (עם מבואות מאת משה אידל ומשה חלמיש), נהרים-ירושלים-ושניגטון, 1992, הוצאת חדרי תימן, 138 עמודים.

במסגרת 'ספרות ההנהגות' שהפכה הן לאחת מדרכי ההפצה, ובקצת העזה הייתי אומר התעמולה לרעיונותיהם של מקובלי צפת, והן דרך ביטוי דירבנה תלמידי חכמים שונים לקצר ספרי מוסר מרכזיים, על מנת שישמשו ספרי הנהגות. עם הספרים המקוצרים נמנה אף הספר 'שני לוחות הברית' לר' ישעיה בן אברהם הורוביץ, שכן ספר זה נתן ביטוי מרשים למגמתם של כמה ממקובלי צפת. כדוגמת ר' משה קורדובירו, למיזוגם של שני כיווני ההגות המרכזיים של יהודי ספרד: הקבלה והמוסר. אחד מקיצורים אלו היה קיצורו של ר' שמואל אוטולונגי, מעיל שמואל. קיצורו הינו בעיקר ליקוט של דינים ומנהגים שונים מ'שני לוחות הברית', שצורפו אם לשם נוחיותו של המשתמש, ואם כדי להתקבל כמנהגים בעלי תוקף להלכות השולחן ערוך, על-פי סדרי נושאי 'שולחן ערוך' – אורח חיים. על רקע זה תוכן חשיבותו של הספר שלפנינו. בתחילת דרכה התמקדה היצירה הקבלית בתימן בכתיבה תיאוסופית. היה זה מהר"ץ שפתח בהשפעת ספרות ההנהגות אפיק חדש ליצירה הקבלית בארץ, וכפי שמציין מהדירו של החיבור אפרים יעקב 'והוא (=מהר"ץ)', אולי, הראשון מבין חכמי תימן שפנה לעסוק בהלכה תחת צילה ההולך ומתפשט של הקבלה בתימן. בכך סימל הוא את המעבר היצירתי של חכמי תימן מתיאוסופיה להלכה... נראה שאת פירושו ל'מעיל שמואל' כתב מהר"ץ בראשית דרכו כשהיה עדיין תחת השפעת רבותיו ולבו נמשך אחרי תורתה של ארץ-ישראל. יתכן שאף את הסיבה להתעסקותו בחיבור 'מעיל שמואל', הערוך על-פי השולחן ערוך, יש לבקש בהשפעת מורו אלמשרקי שפעל רבות לקליטת השולחן ערוך בתימן. אולי משום כך נמצא את המהר"ץ משבח בחיבורו זה כמו גם בחיבוריו 'שערי טהרה', 'שערי קדושה' ו'זבת תודה' את השולחן ערוך, תוך שהוא מתעלם מהרמב"ם. אולם חיבור זה לא הושלם. אם משום שנכתב בשלב של מעבר מתורת ישראל והערצתה אל תורת תימן, ואם מחמת הסיבה הפשוטה שלא היה סיפק בידו לסיים את המלאכה. חשיבות רבה לחיבור גם לבחינת המקורות שמביא מהר"ץ בפירושו ל'מעיל שמואל'. הן מקורותיו של השל"ה והן אלו המצויים אצל המהר"ץ הם מקורות שבדפוס ברובם. עובדה שחשיבות רבה לה, כפי שמציין אידל במבואו לספר, גם להבנת ההיסטוריה האינטלקטואלית של האליטות היהודיות, ואפשר לסכם את משמעות העובדה בקביעה שדווקא הכיוונים השמרניים ביותר בהגות היהודית זכו לדפוס ולהשפעה במהלך המאות הי"ז והי"ח. לצד תרומתו של ספר זה להבנת התפתחותה של תורת הקבלה יש בספר משום תרומה רבה להכרת עולמו הרוחני של אחד מיוצריה המובהקים של תורת תימן בטרם החל להתמסר לעיצובה וגיבושה.

□ צמח בר' שלמה דוראן, ספר יכין ובוועז, חלק א, ירושלים תשנ"ב. הוצאת מכון הכתב, עמודים 522.

הספר הוא שו"ת של ר' צמח בר שלמה דוראן, מרבניה הגדולים של אלג'יר ונכדו של התשב"ץ (רב שמעון ב"ר צמח דוראן). מלבד מעיסוקו ברבנות עסק רב צמח בר' שלמה דוראן גם ברפואה, דבר הניכר אף בתשובותיו. לספר צורפה הקדמת הרב דוד אבן כלופה, ששימש כרב ראשי ומ"צ בעיר תמושנת שבאלג'יריה ולאחר מכן כמאסי שבאיזור פריז. מכון הכתב מתכוון לפרסם ספרים נוספים של רבני אלג'יר כשו"ת הריב"ש. בשו"ת מובאות אף מסורות הלכתיות ודרכי פסיקה של רבנים כדוגמת הריב"ש (ר' יצחק בר' ששת) והתשב"ץ סבו של בעל השו"ת שלפנינו.

עזר

- אברהם הטל, השלמות ביבליוגראפיות, ירושלים תשנ"ה, מכון בן-צבי, 16 עמודים.
- השלמות לחמש מתוך הביבליוגראפיות הרבות שהוציא אברהם הטל במשך השנים: (1) כתבי נחמיה אלוני; (2) כתבי ש"ד גויטיין; (3) כתובות מצפון-אפריקה בירושלים; (4) הדפוס העברי באלג'יר; (5) פתגמים בערבית ובערבית-יהודית מגרבית.
- אראלה גטניו ושמואל רפאל, פרימירוס פאסוס אין ג'ודיארא-איספאניול, צעדים ראשונים בספרדית-יהודית (לאדינו) בלוויית קטעי קריאה ומילון עזר. תל-אביב תשנ"ה, בהוצאת 'המכון לחקר יהדות שאלוניקי', 124 עמודים.
- הספר הינו ספר ראשון מסוגו להוראת הספרדית-יהודית. הוא כולל את כללי הדקדוק הבסיסיים של הלשון, ומלווה בהסברים, תרגילים, קטעי קריאה ומילון-עזר.

מקורות האיורים

- מערכת 'פעמים' מודה לאישים ולמוסדות אשר מחיבוריהם או מאוספיהם לקוחים התצלומים שבחוברת זו. (לצד המקורות, ציינו מספרי העמודים בחוברת זו שבהם נדפסו האיורים).
- אטינגהאוזן: 51, 120, 140
- R. Ettinghausen, *Treasures of Arab Painting*, editions d'Art Albert Skira, Lausanne 1962.
- בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי ירושלים: בעטיפה מלפנים כח"י 8^o2238; Heb. בעטיפה מאחור כח"י 50 Yah. Ar.
- ברוקלמאן: 9, 17, 34, 39, 76, 97, 130.
- C. Brockelmann, 'Der Islam von seinen Anfängen bis zur Gegenwart', in *Weltgeschichte*, Ullstein, Berlin 1910.
- הרצפלד: 58, 61, 68, 72.
- E. Herzfeld, *Matériaux pour un Corpus Inscriptorum Arabicum 2eme partie: Syrie du Nord*, Tome I, Vol. 1, Le Caire 1955.
- סובדה: 60.
- J. Sauvaget, *Alep*, Paris 1941.
- ש' שטובר, ספר דברי יוסף לר' יוסף סמברי, מכון בן-צבי, ירושלים תשנ"ד: 93.

Falaquera on Maimonides and Averroes (132-143)

Dr. Yair Shiffman compares the attitudes of Maimonides and Averroes towards a number of issues, such as the sub-lunar and supra-lunar worlds, using the commentary on *The Guide for the Perplexed* by Shem Tov Falaquera (Spain, thirteenth century), heavily laden with quotes from Averroes, as a source for tracing the differences of opinion between these two great thinkers. The analysis sheds light on differences in social attitudes between them, revealing Maimonides and Falaquera as more favorably inclined towards the people at large than Averroes.

The author teaches in the School of Education at the Hebrew University of Jerusalem.

In the Footsteps of 'Pe'amim' — Methods and Goals (144-154)

Itzhak Bezalel, the founding editor of *Pe'amim* who has retired from his position, points out theoretical and social aspects of the study of Oriental Jewry, pointing out achievements and offering suggestions regarding the goals of that study in the future and methods of achieving it in the framework of the Ben-Zvi Institute and other research institutes.